„Араз“ романы*

Ушагкәнчнәшр гочаман әдиб Абдулла Шаигин «Араз» романынын биринчи һиссәсини айрыча китаб шәклиндә бурахмышдыр. 1938-чи илдә язылмыш вә ингилаби тарихимизин муәййән дөврундән (XIX әсрин ахырынчы илләриндән 1907-чи илә гәдәр) бәһс эдән «Араз» романында муәллифин гейд этдийи кими, әсас мәгсәд,— Бакы нефт районларындан бириндә дүная кәлиб, орада етишән вә өз фәалиййәтини дә орада давам этдирән бир фәһләнин һәят вә мубаризәсини, онун синфи шуурунун ойанмасыны вә ингилаби һәрәката гошулмасыны әкс этдирмәкдән ибарәтдир. Доғрудур, бу дөврдә баш верән бир сыра мүһум ичтимаи-сияси һадисәләр, тә'тил вә нүмайишләр, әксингилабчы гүввәләрин дәриндән ифшасы «Араз» романында өз бәдии әксини һәртәрәфли тапмамышдыр. Лакин, язычы әсас гәһрәманын һәят йолуну чох яхындан вә диггәтлә изләмиш, бир чох мараглы вә тәрбийәви әһәмиййәтә малик олан мәишәт сәһнәләрини әсәрин әсас ана хәттилә үзви сурәтдә бағламагла романы идея вә бәдии чәһәтдән хейли зәнкинләшдирмишдир.

Һәчм э'тибарилә о гәдәр дә бөйүк олмаян бу әсәрдә муәллиф, ялныз әсас гәһрәманын фәалиййәтилә әлагәдар олан һадисәләрин ән характерик вә типик чәһәтләрини әкс этдирмәк истәмишдир. Биз «Араз»да гондарма вә сүн'и лөвһәләрә раст кәлмирик, муәллиф гәләмә алдығы һадисәләри чох тәбии тәсвир этмишдир. А. Шаигин тәсвир об'екти, о гәдәр кениш саһәни әһатә этмәсә дә, маһиййәт э'тибарилә мә'налыдыр, садә вә тә'сирлидир. Истәр айры-айры образларын дилиндән, истәрсә дә язычынын өз ифадәләриндән һисс олунур ки, онун тәсвир этдийи адамлар халг ичәрисиндән чыхмыш адамлардыр.

Сел ахар, мәләр кәләр,
Даг-дашы дәләр кәләр,
Бир икид басыб одса,
Башына нәләр кәләр!

Романын һәлә илк сәһифәләриндә, Аразын ағ сәдәфли сазыны дөшүнә басыб әнчир ағачы алтында яныглы-яныглы охудуғу бу баяты санки онун һәятынын бүтүн мә'насыны ифадә эдир. Доғрудан да, үсянкар бир гәлбә малик олан, бүтүн әдаләтсизликләри вә чиркинликләри «чошғун сулар кими» ююб апармаг, мәһв этмәк истәйән бу икид вә касыб оғланын башына нәләр кәлмир! О, ишыглы дүняя көз ачан заман атасы Балакиши нефт гуюсунда газ партлайышындан һәлак олур. Бабасы Атабаланын һимайәсиндә галан балача Араз яша долдугча, һәятдакы әдаләтсизликләрин, фачиәләрин чанлы шаһиди олур вә чох чәкмир ки, әһтияч ону һәятын зиддиййәт вә чәтинликләрлә долу гайнар газанына атыр. Бир чох «мәзлумлары залымларын пәнчәсиндән гуртармыш» гочаг, намуслу, мәрд вә зәһмәткеш бир инсан олан Атабала чархлы арабаларда мә'дәндән шәһәрә нефт дашыйыр, заманын ачығыны «гара торпагдан алыр». Лакин «фәләк әйә билмәйән Атабаланы Балакишинин өлүму яй кими әйир». Атабаланын яшы йүзү кечсә дә әсл зәһмәт адамы кими ишләйир, кичик Аразы бәсләйир, мәним нәвәм пәһливан олачаг—дейир, онунла фәхр эдир. Лакин чох чәкмир ки, гара торпаг Аразын бабасыны да, анасыны да өз гойнуна алыр: Атабала гүйда батыр, Анаханым исә вәба хәстәлийиндән вәфат эдир. Чалышган, зәһмәт севән, өз күчүнә инанан, ата-ана нәвазишиндән мәһрум олан Араз бир чох чәтинликләрлә гаршылашыр, нефт мә'дәнләриндә чалышыр, өз мәнлийини горуюр вә нәтичәдә ени пролетар нәслинин сәдагәтли вә габагчыл бир нүмайәндәси кими етишир. Араза әввәлчә элә кәлир ки, пис доланан ялныз онун аиләсидир, гуру чөрәйи ағзында исладыб ейән ялныз онун бабасыдыр. Лакин кениш һәята атыландан сонра вәзиййәтин тамамилә башга чүр олдуғуну көрүр. Дөврүн доғурдуғу ичтимаи һагсызлыглары көрдүкчә, онун шуурунда ирәлийә доғру мүәййән инкишаф әмәлә кәлир. Араз, һадисәләрин пассив сейрчиси кими дейил, чанлы иштиракчыларындан вә тәшкилатчыларындан бири олур.

Нефт мә'дәнләри бир магнит кими әһтияч үзүндән иш ахтаран милйонларла адамлары чәкиб өзүндә бирләшдирир. Бурада биз «көй көзләринин саф, тәмиз шәфәгләри гәлбинин айнасы» олан Васяны, мә'дән партия тәшкилаты катиби Азады, Григорини вә башгаларыны көрүрүк. Эйни мәгсәд уғрунда чалышан бу адамлар нүмайиш вә тә'тилләр тәшкил эдир, мә'дән саһибләринин, чар һөкумәтинин алчаг сиясәтини ифша эдир, ики гардаш халгын арасындакы гырғынын ятырылмасына чалышырлар.

Араз кетдикчә бир ингилабчы кими етишир, «сосял-демократ» дәрнәйинә гәбул олунур, фәһлә нүмайишләриндә яхындан иштирак эдир. Аразын фәһләләр арасында ингилаби тәблигат апарыб, онлары бәйләрә вә нефт саһибкарларына гаршы мүбаризәйә чағырдығыны билән Асланбәй «бир дә сән мәним фәһләләримлә данышма!»—дейиб ону һәдәләйәркән, Араз «Бу әмри һеч сәнин дәдән Рәһимбәй дә верә билмәз!» дейә гәтиййәтлә чаваб верир. Чох чәкмир ки, Араз нүмайишдә яраланыр. Ону ялы һалда хәстәханадан һәбсханая апарыр, кичик вә гаранлыг бир камерая салыб инсан вә ишыг үзүнә һәсрәт гоюрлар. Араза верилән әзиййәтләр онун мүбариз вә горхмаз ирадәсини сыра билмир, ингилаби тәшкилат һаггында ондан бир кәлмә дә олсун сөз ала билмирләр. Араз енә дә өз йолдашларынын, тәшкилатын фикрилә яшайыр, сон дамла ганына гәдәр бу йолда вурушмаға һазыр олдуғуну билдирир.

Язычы, Аразы фәһлә синфинин истәк вә арзуларыны өзүндә тәчәссүм этдирән бир образ кими вермәйә чалышмышдыр. Она көрә дә Асланбәй Аразын шәхсиндә бүтүн фәһләләри нәзәрдә тутараг, Гасымбәйә дейир ки, бизим ән бөйүк дүшмәнимиз мә'дәнләримиздә ишләйиб чөрәйимизи ейән бу азғын фәһләләрдир: «Валлаһ, онлары көрәндә көзүм ағрыйыр».

Биз Аразын гәләбәсилә севинир, мәғлубиййәтилә кәдәрләнирик. Бу да ондан ирәли кәлир ки, язычы бу образы яхындан өйрәнмиш вә охучунун гәлбинә ятачаг бир планда көстәрмишдир.

Аразын тәмиз вә нәчиб севкиси, онун «киши тәбиәтли», нәзакәтли, чидди вә ирадәли бир гыз олан Күнәшлә эвләнмәси, онларын бир-биринә меһрибан мүнасибәти вә с. кими сәһнәләр дә охучуда узун заман хош тәәссурат оядыр.

А. Шаигин һәят һәгигәтләринә садиг галмасы өзүнү бир дә онда көстәрир ки, о, фәһләләрин һамысыны һеч дә пешәкар ингилабчы кими вермәмишдир. Муәллиф фәһләләрин һәят вә мәишәтиндәки, шуурундакы мухтәлифлийи, фәһләләр арасында тәрәддүд эдәнләри, барышдырычылыг вә сазишчилик, «гәпик-гурушчулуг» сиясәтини еридән Михаил Михайлович (Миша) кими типләрин симасыны дүзкүн ачыб көстәрмишдир. Сахта адла фәһләләрин сырасына сохулан Миша ингилабчылары әлалтындан сатмаға, онларын сирләрини полис идарәләринә хәбәр вермәйә чалышыр. Лакин әсәрин әввәлиндә бу сурәтин мөвгейинин сүр'әтлә дәйишмәсинин тәсвири охучуну инандырмыр. Чүнки 51-чи сәһифәдә мә'лум олур ки, Михаил Михайлович сазишчилик вә барышдырычылыг әһвал-руһиййәси айыр. Буну һәтта Араз вә башга габагчыл фәһләләр дә билирләр. 53-чү сәһифәдә исә Миша һеч бир иш көрмәдән, мәсләки гәти муәййәнләшмәдән сосял-демократ дәрнәйинә гәбул олунур, «бундан сонра Миша дәрнәйин гапалы ичласларында фәал иштирак эдир». Бу, бәлкә дә Мишаны һәртәрәфли йохламадан дәрнәйә гәбул эдәнләрин сәһвидир. Лакин бу һалда да бир гейри-тәбиилик өзүнү көстәрир. Миша сонралар доғрудан да хаин чыхыр вә муәллиф ону ифша эдиб охучуда она гаршы дәрин нифрәт оядыр. Язычы, Михаил Михайлович кими саттынларла бәрабәр, «биз һәлә гатыт кими уюшмагда олан пролетариаты чарын гурпунларына гурбан верә билмәрик»—дейиб тә'тилләрин әлейһинә чыхан Имран кими фәһләләри дә реалист гәләмлә яхшы ифша этмишдир.

«Араз» романынын ән мараглы хәтләриндән бири дә Гулу илә Асланбәй арасындакы конфликтин инкишафыдыр. Ичтимаи вәзиййәти э'тибарилә кәндин муәййән групуна яхын олан Гулу шуурча фәһлә синфиндән чох узагдыр. О, хәсис, тамаһкар, алверчилик һиссилә яшаян тәрс бир адамдыр. Гулу әввәлчә бәйләрин зүлмүнү баша дүшмүр, кеч-тез бир мә'дән саһиби яхуд милйончу олмаг арзусу илә яшайыр. Һәтта Араз, бәйләри хәзинә үстүндә ятан зәһәрли илан адландыранда Гулу э'тираз эдиб дейир ки, «аллаһ о иланлара бәрәкәт версин, онлар олмаса, биз ачындан өләрик». Элә ки, Асланбәй Гулунун ата-бабадан галма торпағыны зорла, рүшвәт вериб нотариусда өз адына салдырыб нефт гуюсу газдырыр, ондан сонра Гулуда интигам һисси аловланыр. Лакин Гулу күчсүздүр, әсл мүбаризәнин йолуну билмир. Әввәлчә она элә кәлир ки, һәр шей онун арзусуна уйғун бир шәкилдә инкишаф эдәчәк. Лакин һәят онун арзусуну алт-үст эдир, «һәясызлыг вә рүшвәт ювасы» олан мәһкәмәләр дә она көмәк этмир. Нәтичәдә Асланбәй Гулуну товлайыр, вар-йохуну әлиндән алыр вә она бөһтан атараг он ил иш вердириб сүркүн этдирир.

Муәллиф истәр Гулунун, истәрсә дә Асланбәйин мә'нәви аләмини инандырычы вә чанлы шәкилдә ачмышдыр. Гулунун психолокиясындакы зиддиййәтләрин мәнбәи өз бәдии әксини дүзкүн тапмышдыр. Гулу илә Асланбәй арасындакы рәгабәт кетдикчә дәринләшир вә даһа бөйүк ичтимаи-сияси мә'на алыр. Язычы бу һадисәләри чох йығчам вә чанлы көстәрмишдир.

Мараглы вә ядда галан образлардан бири дә Асланбәйин оғлу Варисдир. О, сәрхош, позғун, айяш вә гумарбаздыр. Һәр чүр инсани дуйғудан мәһрум олан Варис атасынын вар-дөвләтинә вә адына архаланараг, Аразын оғлу Поладын севкилиси Алмасы өзүнә зорла арвад эләмәк вә ондан бир әйләнчә кими истифадә этмәк истәйир. Алмас йохсул аиләдән олмасына бахмараг, Асланбәй оғлунун онунла эвләнмәсинә разылыг верир. Бу шәртлә ки, Варис гызы алсын, «беш күн кейфини чәксин. Көзү доядан сонра, кәбин пулуну габағына сайыб» кери гайтарсын. Ана вә бала да бу алчаг атанын алчаг фикрини үрәкдән бәйәнирләр. Иш о ерә чатыр ки, кәлин гапыя кәләндән сонра да Варис гумары бурахыб кәлмир вә Алмаса хәбәр көндәрир ки, мәним башым гарышыгдыр, чаны чыхсын мәни көзләсин. Асланбәй пул күчүнә Поладын тоюну яса дөндәрир, өзүнү һәбс этдирир, ата вә анасыны көзү яшлы гоюр.

Беләликлә, язычы чох инандырычы фактларла пулун капитализм чәмиййәтиндә төрәтдийи фачиәләри әяни сурәтдә ачыб көстәрир. Асланбәйин симасында муәллиф, бәйләрин гәддарлығыны, зулмкарлығыны, мә'нәви пучлуғуну, позғунлуғуну умумиләшдирмишдир.

Романын биринчи һиссәси 1907-чи илдә фәһлә синфинин севимли оғлу, ингилабчы Ханларын дәфни, бу мүнасибәтлә тәшкил олунан нүмайишин тәсвири вә Аразын һәбс олунмасы илә битир.

Әсәрин әввәлиндәки гейддән мә'лум олур ки, инди муәллиф әсәрин икинчи һиссәси үзәриндә чалышыр. «Араз»ын чапдан чыхмыш биринчи һиссәсини марагла охуян охучулар гочаман әдибимизә икинчи һиссәни гуртармаг үчүн ярадычылыг гүввәси вә чансағлығы арзу эдирләр.

Гулу ХӘЛИЛОВ.

* Ушагкәнчнәшр. Бакы. 1954. Редактору Һ. Гасымзадә.

Азәрбайчан Дөвләт Драм театры ени мөвсүмдә

М. Әзизбәйов адына Азәрбайчан Дөвләт Драм театры 1954—1955-чи ил мөвсүмүндә тамашачылара бир сыра ени п'есләр көстәрәчәкдир.

Театрын ярадычы коллективи язычы И. Әфәндиевин «Атаевләр аиләси» п'есини тамашая һазырлайыр. Мөвсүмүн әввәлләриндә тамашая гоюлачаг бу п'есин гурулушчу режиссору Т. Казымов, бәдии тәртибатчысы рәссам С. Шәрифзадәдир.

Театр коллективи С. Рүстәмин «Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә» адлы комедиясыны да бу ил тамашая гоячагдыр. Һәмчинин театр И. Сәфәрлинин «Ағ халатлы гыз» п'есини ени мөвсүмдә тамашачылара көстәрмәйи нәзәрдә тутмушдур.

Бөйүк рус язычысы Л. Н. Толстоюн «Чанлы мейит» фачиәси, ермәни әдиби А. Ширванзадәнин «Шәрәф намина» п'еси, һабелә дүня классикләриндән Ф. Шиллерин, В. Һүгонун вә башгаларынын айрыайры әсәрләри театрын репертуарына дахил эдилмишдир.

Азәрбайчанын көркәмли драматургу Ч. Чаббарлынын өлүмүнүн 20 иллийи мүнасибәтилә театрын ярадычы коллективи «1905-чи илдә» драмасыны ени гурулушда тамашая гоячагдыр.

Театр ени мөвсүму язычы М. Ибраһимовун «Һәят» (ени гурулушда) п'есилә ачачагдыр.